

ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО И ИНДУСТРИАЛНА ПОЛИТИКА В БЪЛГАРИЯ СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДО БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ (1878 – 1912)

София ГЕОРГИЕВА

Received: 15.10.2021

Available online: 1.12.2021

***Abstract:** At the core of the analysis of the topic is the understanding that in the course of socio-economic changes on the way to modern capitalist society, Bulgarian entrepreneurs had only such a degree of freedom and opportunity for action as the initial internal conditions and external constraints gave them. In Bulgaria after the Liberation, in the absence of a clear social structure and significant social forces, the state became a major factor in economic change. In the conditions of general backwardness, preconditioned by the centuries-old separation of the Bulgarian lands from the European transformation processes, the Bulgarian entrepreneurship was gaining strength, gradually acquiring self-confidence and experience. It is in this context that those Bulgarian entrepreneurs, who showed an unwavering will to succeed, adopting the economic innovations and models of a production organization from the developed world stand out even more clearly. Despite their efforts, actively supported by the state's industrial policy, Bulgaria was moving slowly along the path of its capitalist development.*

Key words: Bulgarian economy, industrial policy, entrepreneurship, economic change, entrepreneurial spirit

JEL: N01, N10

Въведение

В научната литература съществуват различни виждания по отношение на понятията „предприемач“ и „предприемачество“, които във времето търпят развитие и по-скоро се допълват, отколкото да водят до противоречия в разбирането за тяхното съдържание (Bridges & O’Neill & Martin, 2009). Многообразието от аспекти и критерии в типологизирането на видовете предприемачи и предприемачество (Kritskaya & Kolvereid & Isaksen, 2017) обаче доведе до решението да подхожда към проучването на настоящата тема, без да поставям ограничение с референция към точно определени дефиниции на тези понятия. Що се отнася до

икономическата политика на държавата, акцентът е върху анализа на индустриалното законодателство и неговото значение за насърчаване на предприемаческата дейност в разглеждания исторически период след Освобождението на България до Балканските войни. В историографията въпросът за държавния протекционизъм и свободния пазар е обект на нестихващи дискусии както в миналото, така и днес (Penchev, 2020, pp. 43-48, 97-102; Dimitrov, 2019, pp. 104-117). Моето разбиране в случая е, че това са две несвършени алтернативи на стопанска политика, чиято необходимост и резултатност се определя от начина на приложение и правилното им дозиране в зависимост от потребностите на икономическото развитие в конкретни исторически условия. Необходими са несъмнено допълнителни емпирични изследвания, които биха допринесли за по-детайлното разкриване на положителните и отрицателните ефекти от действието на споменатите стопански политики в различните исторически периоди.

Исходни условия

През първите десетилетия след Освобождението на България икономическата ситуация като цяло е неблагоприятна за предприемаческа дейност. Капиталистическите промени в стопанството се извършват бавно и една от основните причини е липсата на достатъчно финансови ресурси. Бавният темп на натрупване на капитали през този период се отразява негативно върху броя и размера на индустриалните предприятия, както и на растежа на формиращата се търговско-промишлена буржоазия, на нейното икономическо създаване.

Неблагоприятен фактор за развитието на фабричната индустрия е също ограниченият вътрешен пазар. По силата на Берлинския договор от 1878 г. българските земи са разделени на трибутарно Княжество България и автономна турска провинция Източна Румелия. Цяла Македония остава в пределите на Османската империя. Така установеното статукво пречи на формирането на единен национален пазар. Същевременно през първите години след Освобождението българските селяни, които са мнозинството от активното население, използват паричните си средства предимно за купуване на земя от изселващите се турци. Това намалява тяхната покупателна способност, което има за последица свиване на реализацията на занаятчийските и на индустриалните стоки. Берлинският договор налага и друго ограничение, задължавайки България да спазва всички търговски и мореплавателни договори, конвенции и наредби, сключени от Високата порта с други държави в началото на 60-те години на XIX в. Показателни са думите на известния български икономист Кирил Попов: „Свободният митнически режим, наследен от Турция, при едно адвалорно 8% вносно мито успя в късо време да нанесе смъртоносен удар на местното еснафско производство ... Тази

епоха съвпадна с най-интензивното израстване на европейската капиталистическа индустрия и грандиозното развитие на производствената техника и с последици от това – политиката на усилено търсене и завладяване на чуждите пазари” (Роров, 1916, р. 29).

През разглеждания период капиталистическото промишлено производство в България прави първите си стъпки, новосъздадените фабрики имат малки размери, ограничена механична сила, липсва квалифицирана работна ръка и др. Това състояние е добре отразено в доклада на Пловдивската търговско-индустриална камара от края на XIX в.: „У нас има едно особено понятие за ролята на предприемача в производството. Всеки, който има малко-много пари, смело си прикача титлата предприемач в производството, щом у него дойде една идея да построи една парна мелница, една спиртна фабрика, една предачница с тъкачница, една пивоварница и пр. Но основателно разбиране на техниката на индустрията, в която влага капиталите си, основателно познаване на условията на производството, начина на доставката на сурови материали, начина на продажбата на произведената стока, състоянието на външната конкуренция по неговата фабрикация, ролята на обръщаемия капитал в производството и пр., и пр. неща – са повечето пъти неизвестни на основателите на различни фабрики“ (Daskalov, 2005, р. 309). Споменатите обективни ограничения забавят процеса на развитие на българското предприемачество.

Непосредствено след Освобождението липсва и последователна политика на българската държава спрямо националната индустрия. Първите български правителства постепенно стигат до идеята за отговорната роля на държавата и обществото за защита на родното производство чрез система от целенасочени стопански мерки. Този подход е характерен за страни, които навлизат по-късно в етапа на капиталистическата икономика. Промените в стопанствата на такива страни се извършват не само под влияние на обективните процеси в тяхното развитие, но са резултат и на съзнателното прилагане на историческия опит на други по-развити икономически държави. Така например, опитът на Франция, Германия, Испания, също на Унгария и Румъния, показва, че държава, която има интерес от изграждане на модерна индустрия не само поради военни и външно-политически причини, но и поради вътрешно-политически съображения може да бъде стимулиращ фактор за развитието на модерно стопанство чрез насърчаване и покровителство на частната инициатива.

През втората половина на 80-те години на XIX в. условията за стопански напредък се променят благоприятно. За това допринася Съединението на Княжество България и Източна Румелия през 1885 г., чиято успешна военна и дипломатическа защита повдига самочувствието на българския народ. Страната

продължава развитието си в нов териториален обхват, увеличава се броят на населението, разширява се вътрешният пазар. Като цяло обаче изходната база остава ниска – инфраструктурата и комуникациите са в лошо състояние, свободните капитали са малко, липсва ясно изразена социална структура. В тези условия държавата се налага като водещ фактор в икономиката, което е характерно за страни със закъсняло капиталистическо развитие.

Индустриално законодателство

Правителствената политика за подпомагане на българската индустрия се осъществява най-общо в две основни форми: пряко насърчаване чрез специални закони и косвено – чрез митническата политика на държавата. Индустриалното насърчително законодателство не пречи на чуждата конкуренция да прониква на вътрешния пазар и същевременно дадените облекчения на българските предприемачи намаляват техните производствени разходи. От своя страна, митническата протекция чрез високи защитни мита ограничава чуждата конкуренция и осигурява пазар за местните производители без да има отношение към производствените разходи.

Изработването на стратегия за защита и насърчаване на българското индустриално производство се оказва сложен процес, съпроводен с много спорове, които в общи линии се свеждат до това дали индустрията или земеделието да бъде приоритет в протекционистичната политика на държавата. Конкретната икономическа и политическа ситуация в България по онова време обуславя наклоняването на везните в полза на индустрията. Както повечето страни с догонващо развитие и България възприема практиката на приемане на специално насърчително законодателство с цел създаването на благоприятни условия за напредъка на местното производство, както и за по-бързото приобщаване на националното стопанство към световната капиталистическа икономика.¹ Основната задача на покровителството е „да направи индустрията конкурентоспособна по качество, количество и цени на местните и чуждите пазари (Nikolchov, 1925, р. 4).

В началото на 90-те години българската държава проявява по-голяма активност в подпомагането на индустриалното развитие. Организирането на Първото земеделско-промишлено изложение в Пловдив през 1892 г. е резултат от стремежа за насърчаване на родното производство. Тук се срещат индустриалци, общественици и земеделски производители от всички краища на България и

¹ Възприемането на протекционизма като икономическа политика е повлияно от идеи в Западна Европа. В случая от значение е примерът на Германия, която в средата на XIX в. прилага модела за автоцентрирано хармонично развитие на стопанството, разработен от немския икономист Фридрих Лист. (Marinova, 2010, pp. 76-77).

обосновават необходимостта от по-активна подкрепа от страна на държавата за стопанството. Вследствие на тези искания министърът на търговията и земеделието Иван Ев. Гешов подготвя „Постановление за промишлеността”, което служи за основа на първия специален законопроект за насърчаване на местната индустрия и занаяти. Две години по-късно, през декември 1894 г., Народното събрание гласува „Закон за насърчаване на местната индустрия” (публикуван в Държавен вестник през януари 1895 г.)², който бележи началото на целенасоченото законодателство за покровителство на българската индустрия. Като аргумент за приемането на този закон министърът на търговията и земеделието Иван Ев. Гешов изтъква, че почти всички държави в света взимат необходимите мерки за защита на своята индустрия и търговия от нахлуване на чужди произведения, тъй като икономическата и търговската политика на съвременния свят (края на XIX в.) се заключава в постоянно съревнование и борба за пласиране на индустриални произведения. От дебатите в Народното събрание става ясно, че управляващите си дават сметка за някои негативни страни на протекционизма и за финансовите загуби, които трябва да понесе държавата, провеждайки тази политика. Но проличава готовността тя да се лиши за няколко години от част от приходите си, а в замяна на това да получи в най-късо време онази индустрия, която е необходима за просперитета на страната. Подчертава се, че желателен резултат от действието на закона е развитието на химическата и металургичната индустрия³.

Законът за насърчаване на местната индустрия от 1895 г. има срок на действие 10 години и се отнася за фабрики с вложен основен капитал от 25 000 лева или заети най-малко 20 работници, а в предприятието са инсталирани модерни средства за производство. По-важните привилегии, които получават тези индустриални заведения са: в продължение на 15 години от датата на основаването си фабриката се освобождава от преки данъци (специално от засягащите ги данък върху сградите и данък върху занаятието); освобождават се от мито машините и частите им, и суровите материали, внасяни от чужбина, ако не се намират в страната; намаление на превозните тарифи по БДЖ с 35% (спрямо минималните превозни такси) на машините и частите им, на суровите материали и на готовите фабрикати; при държавни доставки се предпочитат произведенията на насърчаваните предприятия, даже когато те са по-скъпи дори и с 15% в сравнение с чуждите; отстъпват се безплатно държавни места за нуждите на фабриката, за нейните постройки, за пътищата и за свързващите я жп линии и др.⁴ Законът

² Държавен вестник, XVII, 22, 28 януари 1895 г.

³ Стенографски дневници на VIII Обикновено народно събрание (ОНС), 1 Редовна сесия (РС), 26 заседание (зас.), 25 ноем. 1894 г. С., 1895, кн. 1, с. 634-635.

⁴ Държавен вестник, XVII, 22, 28 януари 1895 г.

изключва обаче някои браншове на индустриалното производство като брашнената индустрия, маслобойната, тютюневата, дървообработващата и др., които са тясно свързани със селското стопанство. Това показва, че е пренебрегната важната връзка между насърчаваната местна индустрия и най-развития сектор на националното стопанство – земеделието. Този недостатък е осъзнат от правителството на Константин Стоилов и през 1897 г. Народното събрание приема „Закон за допълнение на закона за насърчаване на местната индустрия“⁵. Действието на Закона от 1894 г. и допълнението му от 1897 г. дават своите положителни резултати. Ако до 1894 г. в България има само 72 по-едри индустриални предприятия, то през 1904 г. броят им нараства на 166, според данните от статистическото наблюдение на Кирил Попов (Роров, р. 313). За това допринася разширената покровителствена политика, тъй като по-благоприятните условия за производствена дейност привличат част от наличните капитали към изграждане на промишлени предприятия. За младата българска индустрия, формираща се в условията на постоянна конкуренция от страна на развитите европейски държави, протекционизмът се оказва необходим в ранния етап на нейното изграждане. Но следва да се подчертае, че в българската икономика тогава продължават да действат и основните принципи на либерализма като свободен избор на поминък, свобода на място за упражняване на стопанска дейност, свобода на международната търговия. На този етап държавата не се намесва пряко в стопанските отношения, не ограничава вътрешната конкуренция, не спъва частната предприемаческа инициатива, която е важен фактор за икономическия прогрес.

През 1905 г. е приет вторият закон за насърчаване на промишлеността и търговията⁶. Новото в случая е, че за пръв път даваните на индустриалните предприятия облаги от държавата се разделят на две групи – общи облаги и специфични. Под понятието промишлени предприятия се разбират: всички индустрии, които преработват суров или полуобработен материал; всички индустрии чрез които се добиват продукти непосредствено от почвата или от природата; всички селскостопански индустрии. Индустриалните предприятия без разлика се ползват от общите облаги, а именно: безмитен внос на машини, машинни части и изобщо на инсталации, които не се произвеждат в България; безплатно ползване на водна сила, когато тя не е частно владение; безмитен внос на всички сурови материали, които се внасят с цел да бъдат обработени и след това фабрикатите да се изнесат в чужбина; безмитен внос на всички строителни материали, които не се добиват в страната или не могат да се заместят с други; безплатно

⁵ Държавен вестник, XIX, 64, 21 март 1897 г.

⁶ Държавен вестник, XXVII, 66, 26 март 1905 г.

отстъпване на свободни държавни, окръжни или общински места, нужни за построяване на предприятия, но не повече от 5 декара. Ако за производството е нужно повече земя, то тя може да се даде, но срещу заплащане по определена оценка, като сумата се плаща в продължение на 10 години без лихва; местата, нужни за прокарване на пътища, канали, жп линии и др., за инсталации за пренос на двигателна сила също се отпускат безплатно, ако са държавни, окръжни, общински или на манастири. Когато тези места са частни, те се отчуждават съгласно закона за отчуждаване на недвижими имоти за обществена полза; намален превоз на най-ниската тарифа с 35% по БДЖ на машините и принадлежностите им, а също и съдовете, с които са били пренасяни произведенията на предприятието или обратното им връщане; всички държавни, окръжни и общински учреждения са длъжни да си доставят необходимите им предмети от местните индустриални предприятия, даже ако те са с 15% по-скъпи от вносните; форменото облекло, с изключение на офицерското, се доставя и изработва по възможност от местни платове и други материали; всеки български индустриалец има право да свърже предприятието си с шосе или жп линия с някоя от линиите на БДЖ.

Със специални облаги се ползват 23 вида индустрии. Освен тях, според чл. 17 на Закона, такива облаги са предоставени също на всички производителни кооперации, в които работят или участват в производството със собствени земеделски или животински продукти най-малко 20 души, а също и промишлени предприятия на лица, завършили държавни занаятчийски или земеделски училища и образовани работници, като в тези предприятия работят най-малко пет работника. Предприятията трябва да отговарят на следните условия: да си служат с моторна или водна сила най-малко от 5 конски сили; да имат ангажирани най-малко 15 работници в производството поне по 6 месеца в годината; да си служат с усъвършенствани машини и уреди на стойност най-малко 20 000 лева. Важна клауза в Закона е, че предприятията, които употребяват в производството си главно материали от чужд произход, не се ползват от безмитен внос.

Анализът на Закона за насърчаване на местната промишленост и търговия от 1905 г. показва, че той обхваща почти всички индустриални производства в България. Важен е фактът, че е обърнато специално внимание на онези браншове, които са свързани със земеделието и минното дело. От съществено значение е и това, че се насърчават производителните кооперации, ако те използват местни суровини, както и предприятията, в които работят квалифицирани работници, завършили занаятчийски и земеделски училища. Следователно все по-ясна е тенденцията за разширяване на перспективата в посока на модернизация на производството, вложен солиден основен капитал, използване на нови технологии и двигателна сила, както и на квалифицирана работна ръка. Значението на този закон за развитието на

българската индустрия се вижда от резултатите от неговото приложение. Само 4 години след приемането му броят на по-едрите индустриални предприятия се увеличава от 166 на 266, т. е. през периода 1905–1909 г. в България са построени 100 нови по-едри индустриални предприятия⁷. Важно е да се отбележи, че от 1909 г. Дирекцията на статистиката в страната започва да издава Статистически годишник на Българското Царство. Именно данните от публикуваните от Дирекцията анкети на насърчаваните от държавата предприятия позволяват да се направят определени изводи относно резултатите от индустриалната политика и количествения ръст на промишленото производство в България.

През 1909 г. е приет третият „Закон за насърчаване на местната индустрия“⁸. В мотивите към закона, представени в Народното събрание от министъра на търговията и земеделието Андрей Ляпчев, се подчертава намерението на управляващите, независимо коя партия осъществява управлението, за продължаване на политиката на насърчение на индустриалното развитие. Обръща се внимание, че „промените в икономиката след Освобождението предизвикват България за нов живот с нови икономически и културни потребности ... Наложено от модерното развитие на страната, насърчаването на индустрията в България от години наред е предмет на нашата държавна икономическа политика“⁹. Този закон се опира на основите, положени от предишните закони, но се залагат и нови принципи, чиято цел е да се внесе по-голяма системност в условията за получаване на облаги от индустриалните заведения и да има по-строг контрол от страна на държавата при получаването и ползването на предвидените облаги.

Според Закона от 1909 г. условията за получаване на специални облаги са: употреба на двигатели от 10 к.с. (а не 5 к.с. както по Закона от 1905 г.); вложен капитал в машини 20 000 лева; участие в производството най-малко на 10 работника. Получаването на концесия в район от няколко окръга може да стане само с решение на Народното събрание, а не на Министерския съвет, както предвиждали съществуващите до момента закони. В този случай изискването е 150 000 лева, вложени в машини и съоръжения. Ново в закона е, че се дават не само привилегии, но вече се предявяват и изисквания към индустриалците, а именно: създаване на специален фонд за застраховане на работници и изплащане на суми при злополуки, старост и инвалидност; построяване на работнически жилища там, където държавата намира за необходимо по особени съображения. Вижда се, че в закона са включени и елементи на социално законодателство, което е характерно за повечето от развитите индустриални държави в началото на XX в.

⁷ Анкета на насърчаваната от държавата индустрия през 1909 г., София, 1912, с. 17-18.

⁸ Държавен вестник, XXXI, 53, 10 март 1909 г.

⁹ Стенографски дневници на XIV ОНС, I РС, 49 зас., 10 ян. 1909, кн. VI, С., с. 2138-2151.

През периода 1909–1912 г. постигнатите резултати са очевидни. Те се дължат на общия стопански подем, който е свързан в голяма степен с държавната политика по отношение на индустрията и търговията. Липсата на ежегодно статистическо наблюдение затруднява представянето на цялостна картина на промишленото развитие, но сведенията от индустриалните анкети позволяват да се добие определена представа поне за насърчаваните предприятия (с над 10 заети работници и вложен основен капитал над 20 хил. лева). За времето 1909–1912 г. броят на тези предприятия нараства от 266 на 381, а техният основен капитал в хил. зл. лева съответно от 64386 на 87591.¹⁰ През първото десетилетие на XX в. темповете на създаване на индустриални предприятия и на увеличаване на преработвателното индустриално производство в България са около 4 пъти по-бързи, отколкото през периода от Освобождението до края на XIX в. Средногодишният прираст на промишлената продукция в България за времето 1904–1911 г. е 14,4%. Несъмнено, за този висок показател влияе ниската изходна база, но постигнатият резултат не трябва и да се подценява. Отбелязаният ръст на националното промишлено производство намалява в известна степен вноса на индустриални произведения и увеличава неговия относителен дял в общата консумация на индустриални произведения в България. Докато през 1896 г. този дял е само 13%, през 1901 г. той се увеличава на 23,4% и достига до 43% през 1911 г. (Berov, 1996, pp. 415-418). Но трябва да се отчете и фактът, че нарастващият дял на българските фабрични изделия не се дължи на увеличената конкурентоспособност на националната индустрия в международен план, а главно на държавното покровителство.

Предприемаческа дейност

Развитието на българското предприемачество има, освен количествено, също и качествено измерение, свързано със съществени промени в традиционните начини на производство, въвеждането на нови машини и технологии, порентабилна организация на процесите, елементи на социална грижа към работниците и пр. Естествено това зависи в голяма степен от личните качества на предприемачите. Един от примерите за предприемачески дух и новаторство е Иван К. Калпазанов, който още през 1882 г. построява първата предачница за вълна в родния си град Габрово. Конструира сам механичен дарак за влачене на вълна, покъсно внася модерни предачни машини от Германия и разширява текстилната фабрика за гайтани и вълнени платове. Делото му е продължено и доразвито от неговия зет Васил Карагъзов и от синовете му Добри, Никола и Димитър

¹⁰ Н. Михайлов, Стопански преглед. – Списание на Българското историческо дружество, XXV, 1926, кн. 1-3, с. 122-129.

Калпазанови. Изразителни са думите на Ив. Т. Балабанов, председател на Съюза на индустриалците в България, на тържеството през 1939 г. по повод петдесетгодишната индустриална дейност на Добри Калпазанов: „В какви ръце е попаднало ръководството на основаната нова фабрика се вижда от това, което е тя днес – едно крупно индустриално предприятие, фабриката послужи за начало на текстилната дейност на габровските индустриалци и създаде един прелом в текстилната ни индустрия. Да се извърши това в началото на стопанския и политическия ни живот, когато няхаме никаква опитност, когато капиталите липсваха, когато пазарите бяха разнебитени, когато обученото работничество не съществуваше, когато чуждата конкуренция беше всесилна, когато нашият стопански живот се намираше в периода на оформяне – е цял подвиг“¹¹.

Друг пионер на габровската индустрия е Иван Хаджи Беров, който започва самостоятелна стопанска дейност като мелничар. През 1892 г. построява малка фабрика за вълнени платове, която впоследствие разширява и става един от най-големите производители на фини вълнени платове в България. Човек с природен и прозорлив ум, с изострен интерес към новостите в областта на техниката и организацията на производството, той успява да приложи във фабриката си иновативни методи на работа. Иван хаджи Беров дава пример и за социална грижа и отговорност – строи общежития за персонала на фабриката (отделни за семейните, момите и ергените), урежда училище за работниците и техните деца със специално наети професионални учители¹². През 1906 г. той построява първата в Габрово водноелектрическа централа за индустриални цели. Неговият пример е последван от Христо Лулев, собственик на голям манифактурен магазин в Габрово, който решава да построи по-мощна и по-модерна електроцентрала при с. Фердинандово (сега с. Янтра). Новата водна централа „Христо Лулев“ е завършена и пусната в експлоатация през лятото на 1911 г. (Spirov, 1999, pp. 64-65).

Интересен пример за предприемчивост и бърза реакция съобразно промените на пазара е фамилията Момерин от Габрово. Христки Момерин е основоположник на трикотажната индустрия в България. Друг представител на фамилията, Андреа Момерин, непосредствено след влизането в сила на Закона за насърчение на местната индустрия от 1904 основава Вълнотекстилно акционерно дружество – фабрика „Надежда“, която влиза в експлоатация през 1905 г.¹³.

Забележителни са постиженията и на сливенските предприемачи. Сред тях е Димитър Саръиванов, завършил инженерно образование по текстил в Англия. Първоначално той е акционер в сливенското търговско дружество „Напредък“,

¹¹ сп. Индустриален преглед, 1939, бр. 9, с. 169-172.

¹² Централен държавен архив (ЦДА), Ф. 1621, оп. 1, а.е. 2, л. 26-29.

¹³ сп. Съвременна илюстрация, 1912, бр. 19, с. 9-10.

което експлоатира Държавната вълнотекстилна фабрика в града (основана от Добри Желязков и одържавена от турската власт). По-късно, в съдружие с Недю Хаджииванов, построява фабрика за машинно предачество, в която работят 60 – 80 души. Участва и печели награди от различни местни и международни експозиции. На изложението в Пловдив през 1892 г. получава златен медал. Делото на Димитър Саръиванов е продължено успешно от сина му, Асен Саръиванов. През 1909 г. той построява друга модерна текстилна фабрика в индустриалната зона до гарата в Сливен. Негов съдружник е Димитър Недев Хаджииванов и новата фабрика носи името „Недев – Саръиванов“. Пример за успешна предприемаческа дейност в Сливен са и братята Тодор, Илия и Александър Калови. През 1886 г. те обединяват усилията си с други местни предприемачи – Иван Цонов, Иван Илиев, Иван Атанасов, братя Никола и Васил Таневи. Основаното дружество „Цонев, Калови и с-ие“ построява близо до Сливен фабрика за вълнени платове, оборудвана с белгийски машини, задвижвани с водна сила. През 1897 г. братя Калови създават ново дружество „Калови, Атанасов и с-ие“, което през 1891 г. отваря друга фабрика, с внесени от Германия нови машини, задвижвани от парен двигател. Продукцията на фабриката е отличена със златен медал на Пловдивското изложение, 1892 г., и с почетна диплома от изложението в Лондон през 1907 г. (Zlatanov, 1974).

Сред успелите предприемачи в брашнената индустрия изпъква името на Иван Хаджи Петров, основател на „Големите български мелници“ в Бургас. Първоначално ежедневният обем на производството им е 15 тона брашно, а с въвеждането на парни машини в производството, достига над 120 тона на денонощие. С времето те се разрастват още повече и стават клон на картел със седалище в Париж. „Големите български мелници“ са едно от най-големите индустриални предприятия на Балканите, с пласмент на български брашна в Цариград, Египет, Пирея, Егейските острови. Освен успешен предприемач – производител и търговец, Иван Хаджи Петров е и виден общественик, инициатор за основаването на търговско-индустриалната камара Бургас (Nikolov, 1930).

През този период впечатляващи са успехите на българските производители и търговци на розово масло на международния пазар. Сред тях изпъкват фирмите на Димитър и Ботю Папазови, на Христо Христов, на фамилиите Шипкови, Орозови, чиито кантори се утвърждават като едни от най-авторитетните в бранша. Например, търговската къща „Петко Орозов и син“ търгува първоначално с Цариград и Лондон, а впоследствие разширява дейността си в Русия, Франция и Австро-Унгария. Особена известност придобива търговската къща за производство и търговия на розово масло на Кънчо Шипков, който в началото работи самостоятелно, а с течение на времето привлича синовете си Петър и Тодор Шипкови. Така е основана фирмата „Шипков и с-ие“ с клонове в Париж, Лондон и Ню Йорк, която работи

изцяло с български капитали. Търговската къща на Шипкови е удостоена с престижни награди от изложенията в Париж – 1889 г. и 1900 г., Чикаго – 1893 г. и Антверпен – 1894 г. (Marinov, 2014).

Процесът на развитие и възход на предприемачеството в България има и своята болезнена, деструктивна страна. Настъпващите промени, свързани с новите по-високопроизводителни технологии, пораждат съпротива в средите на българските селяни и занаятчии, които се страхуват да не останат без поминък. Тяхното недоволство често прераства в разрушение, което спъва модернизацията, забавя развитието. Като пример може да се посочи враждебното отношение на жителите на с. Енина към строителството на електрическата централа в района. В своите мемоари предприемачът Генчо Стайнов пише: „Когато забихме стълбовете на далекопровода през селото, посрещнаха ни с вили и сопи, но под закрилата на властта изкопахме дупките и забихме стълбовете. На другата сутрин обаче намерихме всички стълбове изсечени. Нямахме какво да се прави. Невежеството победи електрификацията. Ние бяхме принудени да изместим далекопровода далеко от селото и по този начин село Енина остана неелектрифицирано и по време на европейската война“¹⁴.

Заклучителни бележки

Сравнителният анализ и преосмислянето на наличните документални материали позволяват да се направи извода, че индустриалното законодателство след Освобождението до Балканските войни има общ положителен ефект върху развитието на предприемаческата дейност в България. То отговаря, според автора, на потребностите на икономическото развитие по това време, а не просто обслужва интересите на определени професионални групи. Държавният протекционизъм през разглеждания период е умерен, в икономиката продължават да действат основните принципи на либерализма – свобода на място за упражняване на стопанска дейност, за частна предприемаческа инициатива и свободна пазарна търговия. Може да се твърди, че на този първи етап на насърчителна индустриална политика в България съществува относителен баланс между държавната намеса и действието на свободните пазарни механизми, което допринася за създаването на по-благоприятна икономическа среда за българските предприемачи. Проведените от Дирекцията на статистиката индустриални анкети свидетелстват не само за увеличаване на броя на предприятията в традиционните браншове, но

¹⁴ Братята Стоян, Грую и Михаил от Казанлък искат и получават строително разрешение за „Индустриално предприятие за производство на електрическа двигателна сила“, което им дава право да ползват облаги по Закона за насърчаване на местната индустрия. (Spirov, 1999, pp. 67-69).

също и за развитието на нови производства като металната, химическата и електрическата индустрии¹⁵.

Индустриалното законодателство не постига обаче крайната си цел, а именно да направи индустрията конкурентоспособна по качество, количество и цени на местните и чуждите пазари. Основните причини се коренят в много ниските изходни позиции: липса на ясно изразена социална структура, на капитали, на професионална квалификация и предприемаческа култура, историческа изолация от европейските трансформационни процеси. Неблагоприятен фактор също са външните политически и икономически ограничения след Освобождението. Поради това, както и поради своите бюджетни нужди, българските правителства се насочват приоритетно към създаването на внос-заместваща индустрия вместо към експортно ориентирана. Друг е въпросът възможно ли е било изграждането на експортно ориентирана промишленост в икономическите и политическите условия в България след Освобождението? Задържащ фактор за изграждането на конкурентоспособна индустрия тогава е нарастващата корупцията сред управляващите, както и в предприемаческите среди. Държавата не успява да гарантира върховенство на закона. Допълнителна причина е също така бавната промяна на българското село, типичният за селското население консерватизъм, който пречи на модернизационния процес.

И все пак да не забравяме постигнатото. Погледът в историческа перспектива предполага стремеж към обективна оценка на конкретния исторически контекст, неговите особености и отпечатък върху дейността на българските предприемачи, на техните реални възможности и ограничения за създаването на модерна индустрия по онова време. Но въпреки трудните условия и високата социална цена, възходящото икономическо развитие през разглеждания период е безспорно и то е част от динамичната еволюция на капитализма в България в края на XIX в. и първото десетилетие на XX в.

REFERENCES:

- Berov, L 1996, *Economic History. Economic Development of the World from Antiquity to the Present Day*, Sofia: Fondatsia Otvoreno obshtestvo. [Беров, Л 1996, *Стопанска история. Икономическо развитие на света от древността до наши дни*, София: фондация „Отворено общество“].
- Bridge, S, O'Neill K & Martin, F 2009, *Understanding Enterprise, Entrepreneurship and Small Business*, (3rd ed.), Houndmills: Palgrave Macmillan.

¹⁵ Индустиалният протекционизъм в България се разширява прекомерно след Първата световна война и вече има негативни последици за развитието на икономиката.

Daskalov, R 2005, *Bulgarian Society, 1878–1939*, vol. 1. *State, Politics, Economics*, Sofia: Gutenberg. [Даскалов, Р 2005, *Българското общество, 1878 – 1939*. т. 1. *Държава, политика, икономика*, София: Гутенберг].

Development of industry in Bulgaria, 1990, Sofia: Nauka i izkustvo. [Развитие на индустрията в България, София: Наука и изкуство].

Dimitrov, M 2019 ‘Why the Industrialization of the Bulgarian Economy Failed during the Third Bulgarian State (is Al. Gershenkron Right)?’, *Proceeding of the Centre for Economic History Research*, vol. IV, pp. 104-117. [Димитров, М 2019, „Защо не успя индустриализацията на българската икономика по време на Третата българска държава (прав ли е Ал. Гершенкрон)?“, *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*, Т. IV, с. 104-117].

Gatev, G 1982, *History of the Wool Textile Industry in Gabrovo*, Sofia: Profizdat. [Гатев, Г 1982, *История на вълнотекстилната промишленост в Габрово*, София: Профиздат].

Questionnaire Survey of the Industry Encouraged by the State in 1909, Sofia, 1912. [Анкета на насърчаваната от държавата индустрия през 1909 г., София, 1912].

Questionnaire Survey of the Large and Protected industry in the Kingdom of Bulgaria in 1921. Sofia, 1925. [Анкета на едрата и покровителствана индустрия в Царство България през 1921 г., София, 1925].

Kritskaya, L, Kolvereid, L, & Isaksen, E 2017, ‘Hybrid entrepreneurs: Characteristics and achievements’, *Entreprendre Innover*, issue 3, pp. 7-19.

Marinov, M 2014, *The Economic Development of Kazanlak Region 1878–1944*, PhD Thesis, “St. Cyril and Methodius” University of Veliko Turnovo. [Маринов, М 2014, *Стопанското развитие на Казанлъшкия край 1878–1944 г.*, Дисертация, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“].

Marinova, M 2010, *Economic History, Part 2. Bulgaria*, Veliko Turnovo: Faber. [Маринова, М 2010, *Стопанска история, ч. 2. България*, Велико Търново: Фабер].

Nikolov, G 1930, *Labor and Industry’ Illustrated book*, vol. III. *Industry in Bulgaria, 1879–1926. Historical Development and Description of Industrial Establishments*, Sofia: T. Dragiev I s-ie. [Николов, Г 1930, *Илюстрирана книга ”Труд и промишленост”*, т. III. *Индустрията в България, 1879–1926 г. Историческо развитие и описание на индустриалните заведения*, София: Печатница „Т. Драгиев и с-ие“].

One Hundred Years of Bulgarian Industry 1834–1937. Beginning, Development and Significance, 1937, Sofia: Pridvorna печатnitsa. [Сто години българска индустрия 1834–1937. Начало, развитие и значение, 1937, София: Придворна печатница].

Penchev, P 2020, *Past Continuos*, Sofia: Ergo. [Пенчев, П 2020, *Минало несвършено*, София: Ergo].

Popov, K 1916, *Economic Bulgaria. Statistical Research*, Sofia: Durzhavna pechatnitsa. [Попов, К 1916, *Стопанска България. Статистически изследвания*, София: Държавна печатница].

Roussev, I 2016, 'How Many and Which Were the First Factories in Bulgarian Lands before the Liberation in 1878? Attempt of Analysis Relying on the Sources and the Historiography', *Proceeding of the Centre for Economic History Research*, vol. I, pp. 33-55. [Русев, И 2016, „Колко и кои са първите фабрики в българските земи до Освобождението (1878 г.)? Опит за извороведски и историографски анализ“, *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*, Т. I, с. 33-55].

Spirov, M 1999, *The Electrification of Bulgaria and its Founders*, vol. 1, 1879–1947, Sofia: Heron Press. [Спиров, М 1999, *Електрификацията на България и нейните строители*, т. 1, 1879–1947, София: Херон Прес].

Yaranov, A 1934, *Economic Policy of Bulgaria (from 1878 to 1928)*, Sofia: Hudozhnik. [Яранов, А 1934, *Стопанска политика на България (от 1878 до 1928)*, София: Художник].

Zlatanov, Zdr 1974, *150 Years of Sliven Textile Industry*, Sofia: Profizdat. [Златанов, Здр 1974, *150 години сливенска текстилна индустрия*, София: Профиздат].

Correspondence address:

Sonia Georgieva – Associate Professor, PhD

Sofia University “St. Kliment Ohridski”,

Faculty of Economics and Business Administration,

125, Tsarigradsko Shosse Blvd., bl.3,1113, Sofia

E-mail: sonia@feb.uni-sofia.bg

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3163-4201>